

Igekötők irányjelentésének metaforizálódása – a *ki*, a *be* és a *bele* igekötők kapcsán

A *ki* és a *be* igekötők eredeti irányjelentésükben antonimáknak tekinthetők. A metaforizáció során kialakuló újabb jelentéseikben azonban az irányra utalás, a kifelé, illetve befelé irányulás mozzanata (amelyre a szembenállásuk épül) egyre közvetettebb formában van csak jelen – és ezzel együtt a jelentéseik közti ellentét is egyre inkább részlegessé válik.

A tanulmányban a *be* igekötőnek egy, az eredeti jelentésétől nagyobb mértékben eltávolodott grammatikai jelentését, a szubmerzív akcióminőség-jelentést állítom párhuzamba a *ki* néhány metaforikus (de a 'kifelé' mozzanatot még erősebben őrző) jelentésével – azt vizsgálva, hogy az irányjelentésükben egyértelműen antonim használatú igekötők jelentései közti ellentét hogyan, illetve milyen mértékben jelenik, jelenhet meg az irányjelentés metaforizálódásával létrejött újabb jelentésekben. Mivel azonban a *ki* gyakran nemcsak a *be*, de a *bele* igekötővel is szembeállítható, bizonyos példák kapcsán ez az elem is megjelenik az összehasonlításban.

1. Bevezetés

Az igekötők jellemzően határozószókból jönnek létre, grammatikalizációs folyamatok eredményeként. (A grammatikalizációról, illetve az ehhez kapcsolódó különböző elméletekről átfogó képet nyújt pl. Dér 2008; az igekötők grammatikalizációját Ladányi 2007 tárgyalja részletesen.) Ebből következik – mivel a grammatikalizáció feltételezi a jelentésváltozást – az igekötők jellemzően poliszém volta: az igekötővé válás során az adott elem jelentése/jelentésszerkezete (kisebb vagy nagyobb mértékben) szükségszerűen megváltozik. A kialakuló metaforikus jelentésekben az alapjelentés mozzanatai közül általában csupán egy vagy néhány szerepel, más mozzanatok pedig ki- vagy háttérbe szorulhatnak, esetleg az alapjelentéshez képest módosult formában jelenhetnek meg. Emellett a metaforikus jelentések új, a határozószói jelentésben még nem szereplő mozzanatokkal is kiegészülhetnek.¹

Dolgozatomban két ősi magyar igekötő, a *ki* és a *be*, valamint egy harmadik, kevésbé grammatikalizálódott elem, a *bele* metaforikus jelentései közti kapcsolatokat vizsgálom elsősorban a szubmerzív akcióminőség, illetve a *ki* és a *bele* ezzel összefüggésbe hozható jelentései kapcsán.

2. Az igekötők jelentései

Mind a *ki*, mind pedig a *be* igekötő jelentéseit részletesen tárgyalja J. Soltész Katalin az ősi igekötőkről szóló monográfiájában (J. Soltész 1959: 86–106, 107–125), Szili Katalin tanulmányaiban pedig az elemek egyes jelentései közti összefüggések feltárására vállalkozik (Szili 2003, 2005). A szóban forgó igekötők jelentéseiből itt csupán a főbb mozzanatokat emelem ki, illetve azokat a jelentéseket említem meg (a már hivatkozott szakirodalom, valamint Páll 1999 alapján), amelyek a tanulmány témája szempontjából fontosak lehetnek.

A *ki* eredeti határozószói jelentésében elsősorban a kifelé irányulást jelöli; a zárt térből való kijutáshoz azonban a láthatóvá válás, a tágasság, nyíltság, világosság képze is szorosan hozzátartozik. Másfelől szemlélve pedig az ürességre, illetve a zárt térben vagy zárt térként (tartályként) felfogott dologban, személyben stb. keletkező – gyakran nem negatív értelemben vett – hiányra is utalhatunk ezzel az elemmel. Emellett az irányjelentésű igekötőkre általában is jellemző, hogy a grammatikalizáció során megerősödik a perfektív funkciójuk (vö. pl. D.

¹ Ezek az új mozzanatok jellemzően az igekötővel kapcsolatba lépő igék jelentésével, illetve az igekötős alakulatok jelentésváltozásával függnek össze (l. pl. Ladányi 1993).

Mátai 2011: 180–211), így a befejezettség és – ehhez kapcsolódóan – az eredményesség jelölőivé válhatnak.

A *be* irányjelentésében és az erre épülő metaforikus jelentéseiben rendszerint a *ki* ellentétéként tűnik fel: a befelé irányuláshoz, a valahová való bejutáshoz inkább az eltűnés, a láthatatlanság, a zártság, a sötétség, illetve – más nézőpontból – a telítődés, telítettség képze társul.

A *ki* és a *be* közti főbb szembenállások tehát egyrészt az igekötők irányjelentésével (illetve irányra utaló jelentés-összetevőivel), másrészt pedig az ahhoz szorosan kapcsolódó értékjelentéssel (vö. Szilágyi N. 1996: 11–36) függenek össze, és a következőképpen foglalhatók össze vázlatosan:

KINT / kifelé (<i>ki</i>)	BENT / befelé (<i>be</i>)
látható (<i>kicsomagol</i>)	láthatatlan (<i>befed</i>)
tágas (<i>kitágul, kiszélesít</i>)	szűk (<i>beszűkül</i>)
nyílt (<i>kinyit</i>)	zárt (<i>bezár, befalaz</i>)
világos (<i>kivilágosodik, kifehéredik</i>)	sötét (<i>besötétedik, belilul, beesteledik</i>)
üres (<i>kiürül</i>)	telített (<i>betelik</i>)

Szintén ebbe az összefüggésrendszerbe illeszkedik egy harmadik – kevésbé gyakori és kevésbé grammatikai – igekötő is: a *bele*. Ez az igekötő, akárcsak a *be*, eredeti jelentésében befelé irányulást fejez ki (pl. *belenez ~ benéz a táskájába*; a két elem jelentései közti kapcsolatokat l. Szili 2007-ben). Lényeges különbség azonban, hogy míg a *be* igekötővel létrehozott igék illatípuszi vonzata általában valóban tartályszerű (vagy akként értelmezhető) helyre, dologra utal, addig a *bele* igekötős igék esetében ez a vonzat jellemzően anyagszerű (vagy akként értelmezhető), esetleg telített edényként (is) szemlélhető, gyakran homogén egységként felfogott entitást jelölő főnév. Olyan BENT hely tehát, amelyben a mozgó test elmerülhet. Másfelől ez az elmerülés alkalmanként minőségi változást is eredményez: az elmerülő objektum megbonthatja annak a közegnek az egységét, amelybe belekerül (azáltal, hogy belekerül), illetve kölcsönhatásba is léphet vele – ebben az esetben önmaga is változáson megy keresztül. (Erre itt nincs mód részletesen kitérni, de talán a *bele* okhatározói funkciója – pl. *megőszül bele; beleremeg, belesápad vmibe* – is részben ezzel a ’változtat, változást okoz’ mozzanattal függ össze.)

A *ki* és a *be*, illetve a *ki* és a *bele* igekötők alapjelentésükben tehát antonim használatúak – bár az utóbbiak közti szembenállás kisebb mértékű –, és ez az ellentét jellemzően az irányjelentés metaforizálódásának eredményeként létrejövő újabb jelentéseikben is megmarad. Ugyanakkor azokban a metaforikus (főleg grammatikai) jelentésekben, amelyekben a kifelé, illetve befelé irányulás mozzanata már vagy egyáltalán nem, vagy csak nagyon áttételesen jelenik meg, a szóban forgó igekötők jelentése közti szembenállás részben felszámolódhat (pl. totalitás: *kifest ~ befest*). Az elemek így esetenként akár egymás szinonimáivá is válhatnak. Fontos azonban, hogy még az így létrejött, egymásnak többé-kevésbé megfeleltethető metaforikus jelentések sem esnek teljes mértékben egybe: a közös jelentéselem(ek) mellett szükségszerűen tartalmaznak eltérő mozzanato(ka)t is (vö. Ladányi 1999–2001; a KINT és a BENT helyek, illetve a *ki* és a *be* igekötők összefüggéseiről: Páll 1999, Szili 2006).

3. Egy konkrét példa: a szubmerzív akcióminőség

A következőkben a *ki*, a *be* és a *bele* igekötők metaforikus jelentései közti kapcsolatokat elsősorban – bár nem kizárólag – a szubmerzív akcióminőséghez való lehetséges viszonyaik mentén vizsgálom, néhány kiragadott példa alapján.

3.1. A szubmerzív akcióminőség fogalma

A *szubmerzív* terminust Nádasdy Ádám vezette be, a *be* igekötő újabb, 'a cselekvésbe való belemerülés, beletemetkezés' jelentése kapcsán (Nádasdy 2003). Ugyanakkor a „beletemetkezéshez” ezekben az esetekben szükségszerűen hozzákapcsolódik a 'kezdés' és az 'intenzitás' mozzanata is, ezenkívül a cselekvésben való elmerülés rendszerint egy állapotban való elmerülést feltételez, azzal függ össze. Ezért a *be* igekötőnek ezt a jelentését célszerű inkább a 'valamilyen intenzív/felfokozott lelki vagy tudati állapotba kerül és abban elmerül' formában megadni (Ladányi 2004: 101–104).

Emellett érdemes megemlíteni, hogy bár a *bele* igekötő nem rendelkezik akcióminőség-jelentéssel, egy metaforikus jelentésében alkalmanként mégis megjelenhet olyan szerkezetekben is, amelyek tagjainak együttes jelentése nagyjából megegyezik a szubmerzív *be* igekötővel létrehozott igék jelentésével, pl. *besír* ~ *belemerül a sírásba*, *betáncol* ~ *belefeledkezik a táncba/táncolásba*.

Ezekben a *bele* igekötős példákban – mint azt a vonzat is jelzi – az igekötő jelentése még nagyon erősen kapcsolódik az eredeti irányjelentéshez. Az ige itt a megváltozó (pszichikai) állapotra utal, a cselekvést/eseményt pedig, amelyben a szereplő elmerül, nem az alapige, hanem a bővítmény jelöli. Ezek az alakulatok tehát sokkal részletesebb, kifejtettebb módon jelenítik meg ugyanazt a szituációt (és ezzel együtt sokkal kevésbé viselkednek egységként), mint a *be* igekötős párjaik.²

3.2. A szubmerzív akcióminőség és a *ki* igekötő

A szubmerzív használatban még viszonylag könnyen felismerhető a *be* irányjelentésének metaforikus kiterjesztése. Ez alapján pedig felmerül, hogy vajon létrehozhatók-e a szubmerzív igékkel ellentétes értelmű *ki* igekötős alakulatok, amelyekben az igekötő az állapotból, illetve a cselekvésből való kilépést fejezi ki – méghozzá nem egyszerűen az alapige perfektiválásával, hanem olyan módon, hogy a szubmerzív *be* más mozzanataira (így a 'kezdés'-re és az 'intenzitás'-ra) is reflektál.

3.2.1. A szubmerzív *be* és a *kigyógyul vmiből* szerkezet igekötőjének összefüggései

Az első lehetséges példa erre a *kigyógyul vmiből* szerkezet, amely az elatívuszragos vonzat által jelölt állapotból való kikerülésre – tehát állapotváltozásra –, és ezzel a gyógyulás mint folyamat befejeződésére, végpontjára is utal. Kigyógyulni persze nemcsak konkrét, fiziológiai értelemben vett betegségekből lehet, hanem bármely más, a normálisnak tartottól eltérő, illetve valamely szempontból kórosként – vagyis betegesként, betegszerűként – értelmezhető állapotból, szokásból, érzésből vagy akár szemléletmódból is. Például:³

² Ugyanakkor pl. a *belemerül a sírásba* kapcsán megfigyelhető, hogy itt a részletesséssel együtt jár valamiféle általánosítás is: a *sírás* a *sír* igénél (vagyis a *besír* alapigéjénél) elvontabb szinten nevezi meg a cselekvést, és így alkalmassá válik arra, hogy az adott állapotot (a sírás állapotát) metaforikusan jelenítse meg: olyan anyaggként, folyadékként, amelyben – akár a vízben – a szóban forgó személy elmerülhet.

³ A példák a Magyar Nemzeti Szövegtárból (MNSZ) származnak.

- (1) Nekem viszonylag fiatalon sikerült kigyógyulni a cigizésből
- (2) Az új magyar művészet kigyógyult a beléoltott, a tévesen fölfogott realizmusból
- (3) A térség társadalmi fokozatosan gyógyulnak ki korábbi illúzióikból
- (4) Először tehát ebből kellene kigyógyulnunk, ebből a magányossági érzésből
- (5) E felsőfokú hűségből aztán 1904-ben bekövetkezett haláláig Jókai már ki sem gyógyult

A példák kapcsán először talán arra érdemes felfigyelni, hogy a *ki* itt nem feltétlenül a *be*, hanem inkább a *bele* igekötőhöz, pontosabban: a *belebetegszik vmibe* alakulat igekötőjéhez képest értelmezhető. Ha azonban ezt a két szerkezetet szembeállítjuk egymással, kitűnik, hogy a *ki* és a *bele* igekötők jelentése közti párhuzam is csak részleges lehet.

A *kigyógyul vmiből* esetében a vonzat a beteg – vagy betegesnek gondolható – állapotot, szokást stb. nevezi meg (konkretizálja), míg a *kigyógyul* ige az ebből való kilépést fejezi ki: a *ki* jelentése itt tehát egyértelműen az irányjelentés egy metaforikus értelmezésére épül. A *belebetegszik vmibe* felépítése azonban más:

- (6) Olyan nyomorban élnek, hogy a fiatalasszony belebetegszik a szegénységbe
- (7) Azt éreztem, hogy lassan belebetegszem a demagógiaáradatba

Az ige itt magát a beteggé válást, a bővítmény pedig ennek okát jelöli. Az igekötő jelentésében még felfedezhető ugyan az irányra utaló 'vminek a belsejébe' komponens is, a jelentést azonban véleményem szerint inkább az okhatározói mozzanat határozza meg: *belebetegszik N-be* '(szinte) megbetegszik azért, mert N fennáll'. Esetleg: '(szinte) megbetegszik azért, mert N „elnyeli”, körülfogja'. (Ez utóbbi értelmezést erősítheti a (7)-ben szereplő *áradat* szó is: N itt – metaforikusan – vízszerű közegként jelenik meg, amely képes mintegy előtenni, elborítani az embert.)

Az (1)–(5) és a (6)–(7) példákat összehasonlítva az is látható, hogy a *kigyógyul vmiből* és a *belebetegszik vmibe* szerkezetek nem ugyanúgy tekintenek a beteg (vagy betegségről) állapotra. Az előbbiben a vonzat pontosan megnevezi, konkretizálja a beteg(esnek tartható) állapotot/szokást/stb. – ami ekkor elsősorban az optimálistól/szokásostól való eltérésként, valamiféle „hibaként” vagy „tévűtként” tűnik fel –, a *belebetegszik vmibe* igéje azonban általánosabb szinten – egyszerűen rossz, kellemetlen állapotként, illetve negatív következményként – jeleníti meg a betegséget. Ebből következik, hogy itt nemcsak az igekötők, de a teljes szerkezetek jelentése sem tekinthetők pontosan egymás ellentétének (vö. pl. *kigyógyul a cigizésből* : *belebetegszik a cigizésbe*).

A *kigyógyul vmiből* igekötője és a szubmerzív értelmű *be* közti kapcsolatra visszatérve: ahhoz, hogy ezek az elemek adott jelentéseikben valóban antonim használatúak lehessenek – tehát ne csak az irányra utaló mozzanat kapcsolja össze őket –, elengedhetetlen volna, hogy mindkét igekötő jelentése grammatikai (akcióminőség-) jelentés legyen.

Ezzel szemben a *ki* ebben a jelentésében feltűnően ritkán járul más igékhez (olyannyira ritkán, hogy a *gyógyul* mellett talán a *józanodik* az egyetlen ilyen ige). Az alapigék itt egy olyan folyamatot jelölnek, amelynek a végpontja a szokásosnak, természetesnek tartott állapot⁴ – ezt pedig csak néhány különböző nézőpontból lehet szemlélni, és elnevezni is csak néhány különböző módon lehet. (Igaz, hogy a *kivilágosodik*, *kitisztul*, *kisimul* stb. igék alapigéi is – a *ki* pozitív értékjelentésével összefüggésben, vö. Szilágyi N. 1996: 26–27 – mind valamiféle alapállapotra utalnak, de mivel az igekötő ilyen használatai nem hozhatók összefüggésbe a szubmerzív *be* igekötővel, ezekre a példákra nem

⁴ Alkalmanként a *be* igekötő is állhat az alapállapotra utaló igékkel, ezek az alakulatok azonban más nézőpontból érthetőek meg: a *begyógyul* igében pl. a *be* 'eltakar, befed' mozzanata a hangsúlyos (jellemzően nyílt sebek szoktak begyógyulni).

térek ki.) Éppen ezért a *ki* ebben a jelentésében semmi esetre sem tekinthető produktívnak, és így itt akcióminőség-jelentésről – illetve ezzel együtt a szubmerzív *be* igekötővel való (lényegi) szembenállásról – sem beszélhetünk.⁵

3.2.2. A szubmerzív *be* és a *kiszerelmesedik* (*vkiből*) igekötőjének összefüggései

Ha elatíviszragos bővítmény nélkül szerepel a mondatban, a *kiszerelmesedik* ige felépítésében és logikájában is lényegesen különbözik a *kigyógyul*-típustól. A *kigyógyul vmiből* esetében az ige – bár természetesen utal a valamiből való kikerülésre is – elsősorban a gyógyulást, a gyógyult állapotba való bekerülést hangsúlyozza. Ezzel szemben a *kiszerelmesedik* alapigéje arra az állapotra utal, amelyből a szóban forgó személy éppen kikerül (*kiszerelmesedik* 'kikerül a szerelmes állapotból').⁶ Ebben az esetben tehát a *ki* már valóban a megfelelő jelentésű *be* antonimájának tekinthető, azzal szemben értelmезődik. Például:

- (8) Öcsike meg beszerelmesedik, és máris azt veszi észre, hogy az oltár előtt áll
 (9) mivel az aráról közben kiderül, hogy spirituális értelemben nem egy virtigli anya típus, hát kiszerelmesedik és lekattan [ti. a vőlegény]⁷

Ugyanakkor még itt sem egyértelmű, hogy a szubmerzív használatú *be* ellentétéről van szó, mivel a *beszerelmesedik* igekötőjének jelentése – ha az igét a *beszmogosodik*, *belázasodik* stb. sorba illesztjük – legalább annyira tartozhat a totális, mint a szubmerzív akcióminőség-jelentéshez: a '(teljesen) betölti a szerelem' és a 'belemerül a szerelembe' ugyanannak a helyzetnek/állapotnak a két különböző nézőpontból való megjelenítése.

Ennek elvileg ellentmondhatna az, hogy a *be* ebben a '(teljesen) belep/betölt vmit' jelentésében csak negatív állapotváltozásra utaló igékhez járulhat (Ladányi 2007: 210). Mivel azonban a szerelem gyakran egyfajta betegségként jelenik meg a nyelvben – és a beszélő számára (8)-ban valószínűleg Öcsike beszerelmesedése sem egyértelműen pozitív esemény –, úgy gondolom, mégis elképzelhető a *beszerelmesedik* igének egy ilyen, a totalitással összefüggő értelmezése is.

Más a helyzet, ha a *kiszerelmesedik* mellett a *vkiből/vmiből* bővítmény is megjelenik: ekkor az igekötő már inkább a *beleszerelmesedik* vagy *beleszeret vkibe/vmibe* igekötőjével állítható párhuzamba (ezekben az esetekben a *ki* maga is gyakrabban kapcsolódik a *szerelmesedik* helyett a *szeret* igéhez). A *ki* igekötős alakulat jelentése továbbra is elsősorban a BENT-re utaló párja jelentéséhez képest van érvényben, ezért itt csak ez utóbbira – tehát a *bele* igekötős szerkezet jelentésére – térek ki egy kicsit részletesebben.

A *beleszeret vkibe/vmibe* szerkezet alapvetően AZ EMBERI TEST TARTÁLY fogalmi metaforán keresztül, az érzelmek mozgó entitásként való felfogásával összefüggésben értelmezhető (l. pl. Szili 2007; más terminusokkal, de lényegében Páll (1999: 73) is erre a megállapításra jut). Feltűnő ugyanakkor, hogy a *beleszeret* ige szinonimái részben másként épülnek fel:

Ezek első, kisebb csoportja a szerelmet⁸ az alany akaratától, szándékától független történésként szemléli, mintegy „balesetként”, és ezzel a szóban forgó személy passzivitását

⁵ A *produktivitás* terminust itt a Strukturális magyar nyelvtan 3. kötetében megadott definíció alapján használom (Kiefer–Ladányi 2000: 149), az akcióminőség értelmezését pedig Kiefer 2006-ból vettem át.

⁶ Ennek a *kigyógyul vmiből* és a *kiszerelmesedik* közti különbségnek esetleg a kapcsolódási minták alakulásában is lehet jelentősége: ha ugyanis az alapige nem a megszokott, hanem egy, a szokásostól valamilyen szempontból eltérő (pl. szerelmes) állapotra utal, akkor a *ki* – akárcsak a szubmerzív *be* – már elvileg az igék széles(ebb) köréhez kapcsolódhat.

⁷ A (8) és (9) példa a Google-ből származik; az MNSZ-ben a *kiszerelmesedik* ige – feltehetően az újszerűsége, illetve az erős szójáték-jellege miatt – nem fordul elő.

emeli ki, pl. *beleesik, belezúg, belezuhan vkibe*. Ebben az esetben tehát nem valamely érzés, hanem a személy maga kerül – metaforikus értelemben – kapcsolatba a másik személlyel, elmerülve, szinte elveszve benne.

Másfelől ezek az igék a *szerелеmbе esik* kifejezésre is rímelnék, így itt talán ennek a hatásával is számolhatunk: elképzelhető, hogy pl. a *beleesik vkibe* igéje a *szerелеmbе esik* kifejezés helyett áll, míg a vonzat azt a személyt nevezi meg, akire az érzés irányul (illetve azt, aki „előidézte” a *szerелеmbе esést*).

A *beleszeret* szinonimáinak egy másik csoportjában a szerelem valamiféle, a tudatot érintő betegségként jelenik meg – olyan állapotként tehát, amelyben a szóban forgó személy nem (vagy nem egészen) ura önmagának, illetve a helyzetnek. Az ÉrtSz. *bele* igekötős címszavai közül a következők tartoz(hat)nak ide: *belebódul, belebolondul, belehabarodik, beleháborodik, beleőrül, beleszédül vkibe/vmibe*. Ezekben a példákban a *bele* igekötő jelentése részben az okhatározói mozzanattal is összefügghet, de emellett a szerkezetek jelentésében itt is – akárcsak az előző szinonimakör példáiban – valamiképpen a szerelembe eső személy kiszolgáltatottsága válik hangsúlyossá (pl. *belebólondul vkibe* ’kontrollálatlanul, bolond módjára beleszeret vkibe’).

Ezen példák alapján úgy látszik, hogy a *beleszeret vkibe/vmibe* szerkezet jelentésében is több hatás, több szemléletmód érvényesül egyszerre (ezt pl. Szili 2007 is hangsúlyozza); és bár az érzelmek mozgó/mozgatható dolgokként való felfogása is kétségtelenül szerephez jut, véleményem szerint ebben az esetben mégsem egyértelmű, hogy valóban ez tekinthető-e a fő motívumnak.

3.2.3. A szubmerzív és a szaturatív akcióminőség

Létezik a *ki* igekötőnek egy olyan grammatikai jelentése is, amely részben szintén a szubmerzív használatú *be* igekötővel függ össze: a szaturatív akcióminőség.⁹ Bár valódi ellentétről, antonim jelentésekről itt sem beszélhetünk, mégis úgy tűnik, mintha bizonyos példákban a ’valamilyen intenzív/felfokozott lelki vagy tudati állapotba való kerülés és abban való elmerülés’ jelentésű *be* éppen a szaturatív akcióminőséget kifejező *ki* igekötővel volna szembeállítható. Például: *bealszik – kialussza magát, besír – kisírja magát, behisztizik – kihisztizik magát*.¹⁰

A *ki* igekötőnek ezt a jelentését – mint azt az akcióminőség elnevezése is mutatja – elsősorban a ’telítettség’ mozzanattal szokás összefüggésbe hozni (l. Kiefer 2006: 174–175). Úgy gondolom azonban, hogy ezekben az esetekben nem pusztán a valamivel való eltelésről van szó: a kielégítő, elégséges mértékben – és feltételezhetően nagy(obb) intenzitással – végzett cselekvéssel itt szükségszerűen együtt jár a cselekvés lezárulása, illetve a cselekvésből való kilépés/kikerülés is. Emellett, ha a *kiV magát* szerkezetet a *kiV magából N-et* konstrukcióval összefüggésben értelmezzük¹¹ (pl. *kipihen magát* ’kipihen [magából] a fáradtságot’), akkor látható, hogy a ’zárt térből való eltűnés’ mozzanat szintén szerepet játszhat a jelentésben.¹²

⁸ A *szerелеm* ezekben az esetekben tágabb, metaforikus értelemben is felfogható: az itt tárgyalt igék alkalmanként nagyon intenzív (akár baráti vagy rokoni) szeretetre, illetve – főleg gondolatok, tevékenységek stb. kapcsán – erős tetszésre vagy valamiféle pozitív értelemben vett megszállottságra is utalhatnak (l. pl. a *vminek a szerelmese* kifejezést).

⁹ A *be* is rendelkezik ’telítettség’ jelentéssel, de az adott gondolatmenet szempontjából ez lényegtelen.

¹⁰ Az itt szereplő *be* igekötős példák Nádasdy Ádám példái (Nádasdy 2003).

¹¹ Ehhez hasonló váltakozásokat tárgyal pl. Horváth 1983.

¹² Ezzel nagyjából azonos megállapításra jut Páll László is a BENNE viszony jelentésszerkezetét vizsgáló dolgozatában (Páll 1999: 110), ahol a *kiV magát* szerkezetet a ’vég’, illetve a ’kikerülés’ mozzanatokkal hozza összefüggésbe.

A *be* és a *ki* viszonya ugyanakkor ezekben az esetekben elsősorban kezdet : végpont viszony; az ilyen használatú *ki* tehát valószínűleg szintén nem állítható élesen szembe a szubmerzív *be* igekötővel.

4. Összefoglalás

A tanulmányban a *ki* és a *bele* igekötőknek azt a néhány, (legalább részben) az irányjelentés metaforizációjára épülő jelentését, használatát próbáltam vázlatosan áttekinteni – a teljesség igénye nélkül, természetesen –, amelyek valamiképpen közelebbi kapcsolatban áll(hat)nak a szubmerzív használatú *be* igekötővel.

Az itt szereplő példák tanúsága szerint a tárgyalt elemek között az ellentét – akárcsak a hasonlóság – gyakran részleges: sokszor nem az egyes jelentések, csupán azok bizonyos, jellemzően az irányra utaló komponensei állnak szemben egymással. Elsősorban ez az irányulás (mint mozzanat) teszi lehetővé a *be* és a *bele* igekötők felcserélhetőségét bizonyos környezetekben, valamint ez okozza a *ki* és a *be*, illetve a *ki* és a *bele* igekötők jelentései közti szembenállásokat is. Ugyanakkor az egyes elemek metaforizációjának útját – és ezzel együtt az elemek egymáshoz fűződő viszonyát, illetve e viszony változását – a jelentéseikben/jelentésszerkezeteikben jelen lévő más mozzanatok is szükségszerűen befolyásolják. Ebből következik – és talán a dolgozat példái is erre mutatnak rá –, hogy a *be*, a *bele* és a *ki* igekötők jelentései közti, gyakran bonyolult kapcsolat különböző helyzetekben egészen eltérő lehet: az antonímia és a szinonímia csupán két szélsőséges esete ennek a kapcsolatnak.

Források

ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (főszerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára* I–VII. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Google. <http://www.google.hu>

MNSZ = Magyar Nemzeti Szövegtár. <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>

Irodalom

Dér Csilla Ilona 2008. *Grammatikalizáció*. Nyelvtudományi Értekezések 158. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Horváth Katalin 1983. *Transzformációs csoportok a magyarban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000. A szóképzés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 137–164.

Kiefer Ferenc 2006. *Aspektus és akcióminőség különös tekintettel a magyar nyelvre*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Ladányi Mária 1993. Az igekötővé válás tényezői. In: Horváth Katalin – Ladányi Mária (szerk.): *Állapot és történet – szinkronia és diakronia – viszonya a nyelvben*. Budapest: ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 129–136.

Ladányi, Mária 1999–2001. Synonymy in Hungarian verbal prefixes. In: Szathmári István (szerk.): *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica*. Tomus XXIV. 67–84.

Ladányi Mária 2004. Rendszer – norma – nyelvhasználat. Igekötős neologizmusok „helyi értéke”. In: Büky László (szerk.): *Nyelvleírás és nyelvművelés, nyelvhasználat, stilisztika*. Szeged: Szegedi Egyetem. 97–118.

Ladányi Mária 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

- D. Máta Mária 2011. *Magyar szófajttörténet*. Budapest: Argumentum Kiadó.
- Nádasdy Ádám 2003. Besír, beröhög. In: Nádasdy Ádám: *Ízlések és szabályok*. Budapest: Magvető. 285–288.
http://seas3.elte.hu/delg/publications/modern_talking/30.html
- Páll László 1999. A BENNE viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben. Kézirat.
<http://mnytud.arts.klte.hu/szilagyi>
- J. Soltész Katalin 1959. *Az ősi magyar igekötők*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szilágyi N. Sándor 1996. *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Kolozsvár: Erdélyi Tankönyvtanács.
- Szili Katalin 2003. A ki igekötő jelentésváltozásai. *Magyar Nyelv* 163–188.
- Szili Katalin 2005. A be igekötő jelentésváltozásai I–II. *Magyar Nyelvőr* 151–164, 282–299.
- Szili Katalin 2006. Az ellentétes jelentésű igekötők formai és szemantikai kapcsolatának kérdéséhez a be és ki igekötős igék kapcsán. In: Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann (szerk.): *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Budapest: Argumentum Kiadó. 411–416.
- Szili Katalin 2007. Beleöntsem a bort a pohárba, avagy beöntsem? A bele igekötő jelentésszerkezetéről. *Magyar Nyelv* 163–178.

Hrenek Éva
Eötvös Loránd Tudományegyetem
hrenek.eva@gmail.com

Kulcsszavak: igekötők, irányjelentés, metaforizálódás, szubmerzív akcióminőség, szinonímia, antonímia